

1970
244
6-1

Párkapcsolatok a mai Budapesten

LŐCSEI PÁL

*Az út, amelyen a kétmillió Budapest tartós párkapcsolatainak néhány problémáját alábbi tanulmányomban megközelíteni próbáltam, mindeddig járatlan volt. A párkapcsolat fogalmának definícióját, a törvényesített és nem törvényesített kapcsolatok szintetikus szemléletét, valamint e kapcsolatok budapesti változatainak tipizálását hatéves empirikus kutatás, bőséges megfigyelés és számos eset intenzív tanulmányozása előzte meg. Mégis azzal az érzéssel, sőt meggyőződéssel bocsátom közre gondolataimat, hogy azoknak további érlelődésre, gyakorlati kipróbálásra van szükségük, ha sikerrel akarnak helytállni ott, ahol tudományos igazságok elfogadtatásáért küzdenek.**

I. A párkapcsolódás és párbomlás két világa

A házasság és a válás problémáival foglalkozó tudományágak sok évtizedes gyakorlatuknak megfelelően a férfi és a nő közötti *tartós párkapcsolat* fogalmát a *legitim házassággal*, a *párbomlás* fogalmát pedig a *törvényes válással*, a jogerős bontóperi ítélettel azonosítják. Ezek a fogalmak a házasságkötés és a házasságbomlás *jogi* aktsaival összefüggésben keletkeztek, és általában olyan tényleges változásokat fejeznek ki, amelyek a társadalom tagjainak családi állapotában vagy a jogi aktusokkal egyidőben, vagy már korábban végbementek. A házassági és válási statisztikák mögött tehát nemcsak jogi aktusok vannak, hanem valóságos mozgásfolyamatok is, amelyeknek ismerete nélkül az emberpár, a két nem viszonyának problémáit – sem statikusan, valamely időponthoz kötve, sem dinamikusán, a történelmi változások bizonyos időtartamához mérve – nem lehetne tanulmányozni. E megállapítás magától értetődően érvényes Budapest házassági és válási statisztikáira is.

Ha azonban valaki nem jogi aktusok közvetítésével, hanem közvetlenül, teljes életközelségből figyeli a felnőtt népesség családi állapotának változásait, csakhamar megállapíthatja, hogy Budapest társadalmában nem ritkán, nem kuriózumként, hanem számottevő gyakorisággal olyan *tényleges* párkapcsolódások és házasságbomlások is előfordulnak, amiket semmiféle jogi aktus: se anyakönyvezés, se válóper nem kísér, ennél fogva a hivatalos házassági és válási statisztikákban sincs nyomuk. E megfigyelés során különböző nemű, korosztályú és foglalkozású emberekkel találkozunk, akiknek törvényes (de jure) és tényleges (de facto) családi állapota lényegesen eltér egymástól; akiknek családi helyzetében rövidebb- hosszabb ideje bizonyos felemáság, *inkongruencia* áll fenn. Közéjük tartoznak – a többi között – azok a jogi szempontból nőtlenek, hajadonnak, elvált-

* Ezt a tanulmányt az 1970 szeptemberében Várnában összeülő VII. Szociológiai Világkongresszus Családszociológiai szekciója megvitatás céljából felvette program-pontjai közé. (A szerk.)

nak vagy özvegynek minősül. A tartós *élettársi kapcsolatra* lép jogilag házas nők és férfiak, házastársi életközösségüket, leges családi állapotuk tehát: *külön*.

Az elmondottakból következik, hogy a budapesti társadalmi csatlósodási és párbomlási folyamatai egyidejűleg két dimenzióban, két különböző világban mennek végbe: a házasságkötések és bontóperek *legitimált*, valamint az élettársulások és különválások *nem legitimált* világában. A hazai társadalomtudomány e két világ viszonyát hosszú időn át úgy értelmezte és részben még ma is úgy értelmezi, mint „az uralkodó normák” tisztelőinek, vagyis a társadalom túlnyomó többségének viszonyát egy jelentéktelen kisebbséghez, amelynek tagjai antiszociális vagy aszociális beállítottságuknál fogva szükségszerűen megsértik a házassági kapcsolatok „általánosan elfogadott” jogi-etikai normáit. Ez a felfogás a maga érveit egyrészt a legitim házások és elváltak hosszú ideje növekvő statisztikai arányszámaiból, másrészt abból a tényből meríti, hogy a családi állapot inkongruenciája különösen gyakori a bűnözők, az alkoholisták, az értelmi és erkölcsi létminimum alatti lakosságcsoportok körében.

Jóllehet ezek az érvek önmagukban igazak, a rájuk épített koncepció szinte a torzításig leegyszerűsíti a valóságot, éppen ezért elfogadhatatlan. A budapesti társadalom hagyomány- és szokásrendje, világnézeti és etikai magatartása sokkal differenciáltabb, többretű annál, semhogy e társadalomban a családi állapot változtatására nézve általánosan elfogadott normák uralkodhatnának. A házasságkötés és -bontás hagyományos jogi normáit a felnőtt népesség *jelentős többsége* kétségkívül ma is követi, e normáknak azonban már régóta *nincs osztatlan hatalma*, egyeduralma a párkapcsolatok fölött. A magyar fővárosban tíz- és százezer számra élnek a társadalom írott és íratlan törvényeit egyébként tisztelő, olyan férfiak és nők, akik családi állapotukat megváltoztatták: párkapcsolatot teremtettek vagy szüntettek meg anélkül, hogy mindezt törvényesítették volna. Az inkongruens családi állapotúak világa tehát sem kiterjedésében, sem tartalmában nem azonos az emberi együttélés szabályain kívülálló, antiszociális elemek világával. A kongruens és az inkongruens családi állapot ismervei napjainkban nem a normahű és a deviáns elemek között, hanem a *hagyományos és az átalakuló normák követői* között jelzik a határvonalat.

Aki tehát mélyebben akarja megismerni a budapesti párkapcsolatok és párbomlások mai jellegzetességeit, annak szintetikusán kell tanulmányoznia a törvényesített és nem törvényesített családi állapotváltozások két világát – és ki kell alakítania azt a fogalmi apparátust, amely lehetővé teszi a két világ általános és részleges érvényű jelenségeinek pontos megkülönböztetését, egységes értelmezését és szabatos elnevezését.

II. A párkapcsolat fogalma és jellegzetességei

A *párkapcsolat* fogalma olyan általános érvényű fogalom, amelynek segítségével a nemek közötti viszony mindkét világra jellemző legfőbb tartalma: *egy férfi és egy nő hosszabb idejű életközössége, intim összetartozása* ragadható meg. Az összetartozás alapját, a kohézió elemeit bizonyos fogig objektíválható, de az érdekelték által mindig szubjektíven minősített *értékek*, mégpedig biológiai és szexuális, érzelmi és intellektuális, gazdasági és társadalmi, kulturális és morális értékek alkotják. Ezeket úgyis

mint valóságokat, s úgyis mint elvárásokat számtalan kombinációban a párkapcsolat szereplői személyesítik meg. A párkapcsolat funkciórendszerének folyamatos működését a két fél értékeinek, pontosabban értékei összegének viszonylagos egyensúlya és a felek érdekeinek ettől az egyensúlytól függő kölcsönössége biztosítja – mint ahogy a rendszer működési zavara is az értékegyensúly megbomlására, az érdekek közösségének meggyengülésére vezethető vissza. A párkapcsolat időtartama éppúgy lehet 2–3 év, mint 10–12 év, vagy élethossziglani. Keretétől pedig egyaránt szolgálhat a legitim házasság és a nem törvényesített élettársulás.

Mi jellemzi a magyar főváros előbb meghatározott, monogám jellegű párkapcsolatait korunkban, vagyis a XX. század utolsó harmadának kezdetén? A nagyszámú jellegzetességből kiemelünk néhányat, amelyek talán a legalkalmasabbak a párkapcsolatok mennyiségi és minőségi változásainak és folytonosságainak jelzésére, valamint e jellegzetességek és a társadalom alapvető mozgásfolyamatai között fennálló összefüggések felderítésére.

a) Mennyiségi növekedés

Az első ilyen orientáló jellegzetesség: a párkapcsolatok mennyiségi növekedése, fokozatos expanziója a társadalomban. A legitim házások aránya Budapest felnőtt népességében a századfordulón még csupán 46,2 százalék volt, 1930-ban 53,0 százalék, 1968-ban pedig már 62,7. A növekedés trendjét jelentékenyen befolyásolták a század nagy házassági mozgalmi, különösen a második világháború utáni, amely nálunk több mint egy évtizeden át tartott. Az általános emelkedésen belül az utolsó negyedszázad folyamán különösen megnőtt a mindenkori 24 éves és fiatalabb korú házások aránya.

A legitim házások számának és arányának XX. századi emelkedése mélyrehatóan átalakította az egész társadalom családi állapotának struktúráját. Különösen nagy eltolódást okozott a házások és a házasságban még nem élt felnőttek korábbi arányaiban. Míg 1900-ban a legitim házások és a nőtlen-hajadon felnőttek száma nagyjából egyenlő volt, jelenleg az előbbieket csaknem a háromszorosát alkotják az utóbbiaknak.

S minthogy előbb-utóbb minden házasság özvegyüléssel vagy válással ér véget, a házasságok szaporodása – más fontos tényezőkkel együtt – maga után vonta az özvegyek és elváltak népességcsoportjának növeke-

Év	A törvényes házas és nem házas népességcsoportok %-os megoszlása Budapest teljes felnőtt népességében			
	nőtlen és hajadon	házas	özvegy és elvált	összesen
1900	44,8	46,2	9,0	100,0
1910	45,8	45,5	8,7	100,0
1920	40,4	49,1	10,5	100,0
1930	36,2	53,0	10,8	100,0
1941	33,0	55,6	11,4	100,0
1949	26,6	59,3	14,1	100,0
1960	20,6	64,7	14,7	100,0
1968	22,4	62,7	14,9	100,0

dését is. Ez a folyamat pedig a párkapcsolódás további mozgalmához: újraházasodáshoz és élettársuláshoz adott ösztönzést. Újraházasodásban Budapest az európai nagyvárosokat tekintve a legelső között van. A hatvanas évek folyamán minden *harmadik-negyedik* házasságra lépő maga mögött hagyott legalább egy (többnyire felbontott) házasságot. Ami pedig a törvényesen elváltak élettársulási mozgalmát illeti: Budapest egyik, nagyrészt szellemi foglalkozásúaktól lakott kerületében minden *hetedik*, egy másik – tipikus ipari munkáskerületében – minden *negyedik* elvált lépett élettársi, azaz szexuális és gazdasági közösségre új partnerével.

b) A párkapcsolatok fő típusai

A párkapcsolatok *második*, elemzést érdemlő jellegzetessége: *típusainak differenciáltsága*. – A történelem érték- és normarendszereket felforgató viharainak csillapodtával, egyfelől a továbbélő, sokévszázados kultúrtradíciók ereje, másfelől egy korszaknyitó gazdasági-társadalmi átalakulás realitása formálja Budapest lakóinak tartós párkapcsolatait, amelyek lényegileg *funkciórendszerek* alapján kristályosodtak típusokká.

A budapesti párkapcsolatok jelentős része *totális* funkciórendszerrel működő *házasság*, ami annyit jelent, hogy a házasság valamennyi fő funkciója – a szexuális kapcsolatoktól a gazdasági életközösségig – *a pár érdekeinek*, mégpedig többnyire a férji tekintély jegyében meghatározott pár-érdekeknek van alárendelve. Ebből eredően az ilyen házasság minden intim jellegű élményt – szerelmet, szeretkezést, barátságot, szolidaritást – magának igényel, és ezek megszerzését a házaspár számára csakis önnön keretei között tartja megengedhetőnek. A feszültségek és konfliktusok többletéért, amit a funkciókhoz való feltétlen ragaszkodása, az érzelmi és nemi kapcsolatok monopolizálása idéz elő – a teljesebb összetartozás meggyőződését és illúzióját adja cserébe. Ez a típus a *monogámia* feszes követelményeinek megfelelően úgyszólván mindig vállalkozik családalapító, utódnevelő funkciók ellátására, és gyermekeinek száma rendszerint minden más típusnál magasabb. Gazdasági életközössége létfenntartási kényszerből többnyire mindkét házastárs kereső foglalkozására épül, de ennél a típusnál a legnagyobb a hajlandóság arra, hogy a feleséget csakis hagyományos otthonépítő, gyermeknevelő szerepkörben foglalkoztassa. Ósmodellje – függetlenül attól, hogy mai változatainak szereplői vallásosak-e, vagy sem – a katolicizmustól ihletett, szigorúan monogám házasság. Számára a társadalom minden rétegében magas, de különösen jelentős a főváros peremkerületeiben lakó ipari munkásság körében.

A párkapcsolatok másik elterjedt típusa: a *perszonalizált* funkciórendszerű *házasság*, illetve *élettársulás*, amelyben a pár-érdek mellé – némelykor elé – fölnyomul az egyik vagy mindkét résztvevő *személyiségének*, önérvényesítésének a pár-érdektől gyakran eltérő ambíciója. A párkapcsolat perszonalizált típusa nem feltétlenül ragaszkodik intrinsek jellegű funkcióinak kizárólagos gyakorlásához. Képes alkalmazkodni a kohézió bizonyos elemeinek – például a felek szexuális vagy biológiai értékének – változandóságához, és ennek megfelelően szünetelteti vagy leépíti, házasságon kívüli faktoroknak átengedi, vagy velük megosztva gyakorolja a szexuális funkciókat.* Az ilyen átállás – átmeneti zavarok és utófájdal-

* Itt kizárólag a szexuális örömeik szerzésére irányuló funkciókról van szó, nem pedig a gyermeknemzésre irányulóról. A társadalmi közmegegyezés meglehetősen egységes a tekintetben, hogy gyermekeit mindenki a saját meglévő, vagy legalábbis leendő párkapcsolatában, házasságában hozza létre.

mak árán – képessé teszi a párkapcsolatot többi alapfunkciójának: a gazdasági gondoskodás, az utódnevelés, az érzelmi és erkölcsi együttműködés feladatainak ellátására. Többnyire ez a típus termeli ki azt a ritka hivatásbeli partnerséget, amely szolidaritás-igényét hajlandó időlegesen valamely intézményre, mozgalomra vagy nagyobb közösségre átruházni. Munkavállalását rendszerint a pár mindkét tagja egyéni foglalkozási ambíciókkal köti össze. Házasságaiban a második gyermek a termékenység felső határának számít, az egyke és a gyermektelenség elég gyakori; nem legitimált élettársulásaiban többnyire „hozott” gyermekek nevelődnek, közösen igen ritkán. E típus történelmi elődjét Budapesten a századforduló – részben zsidó származású – polgári értelmisége hozta létre, a családi élet európai mintájú laicizálásáért, a házasság és a válás állami intézményesítéséért folytatott kultúrharc talaján. Mai változatainak társadalmi színeképe sokkal bonyolultabb, de előfordulásának gyakorisága jelenleg is a szellemi foglalkozásúak körében a legmagasabb.

A redukált funkciórendszerű párkapcsolatok többnyire az élet meghatározott szakaszára kötött házasságok vagy élettársulások, amelyek objektív vagy szubjektív okokból, végleg vagy átmenetileg, de minden esetben kezdetüktől fogva nélkülöznek bizonyos funkciókat. Közéjük tartoznak azok a fiatalok körében gyakori, legitimált vagy nem legitimált párkapcsolatok, amelyek a szexuális kötelekeken kívül a gazdasági életközösség fontos elemeit is tartalmazzák, de az önálló lakás megszerzésének akadályai miatt mind a lakásközösségről, mind a közös háztartásról társosan lemondani kénytelenek. Rendszerint csökkentett funkciórendszerrel működik az az élettársi kapcsolat is, amelynek érettkorú szereplői nem váltak el törvényes házastársuktól. Az ilyen élettársak gyakran azért nem vállalkoznak utódok létrehozására, hogy elkerüljék a családi állapotuk legitím rendezetlenségéből eredő bonyodalmat, amivel ilyen esetben a férfi élettárs apai jogainak érvényesítése együttjár.

A feladatkörét eleve redukáló párkapcsolatok között az egyik legelterjedtebb az időskorúak kölcsönös segítségre, szolidaritásra, magányuk elűzésére irányuló élettársulása, amelynek megszervezésénél gyakran mellőzik a vagyonszétosztást, hogy előző párkapcsolatukból származó felnőtt gyermekeik akadálytalanul örökölhessék hátrahagyott vagyontárgyaikat.

c) A stabilitás csökkenése

A budapesti párkapcsolatok harmadik, tendenciát hordozó jellegzetesége: a törvényes házasságok stabilitásának csökkenése. Ezt a megállapítást a legitím elváltakra és válásokra vonatkozó népszámlálási, illetve népmozgalmi adatok éppoly egyértelműen bizonyítják, mint az illegitím különélők és különélések arányainak megállapítására végzett részleges felméréseink.

A családi állapot strukturális változásainak tendenciái közül a legitím elváltak arányának növekedése az egyetlen, amely a XX. század valamennyi eddig eltelt évtizedében töretlen és egyenes vonalú volt. A századfordulón a felnőtt népességnek még csupán fél százaléka volt törvényesen elvált, a század első harmadában ez az arány 1,9 százalékra, második harmadában pedig már 5,1 százalékra emelkedett.

A jelenlegi arány magasabb, mint a legtöbb európai nagyvárosé, két-

Év	A budapesti törvényesen elváltak száma	%-a a felnőtt népességben
1900	3 100	0,5
1910	6 500	0,8
1920	12 300	1,3
1930	23 000	1,9
1941	36 000	2,5
1949	37 000	2,8
1960	63 000	4,4
1968	86 000	5,1

szerese a vidéki magyar városok és csaknem ötszöröse a falvak elváltarányának. Népszámbeli arányukhoz képest rendkívül magas a nők, átlagon felüli a 25 és 50 év közötti lakosok, továbbá a középiskolát végzett tisztviselők és a főiskolát-egyetemet végzett értelmiségiek válási rátája.

A törvényesen elváltak fenti statisztikáinál is nagyobb mérvű házasság-bomlást mutat az a vizsgálat, amelyet Budapest két különböző szociális karakterű kerületében végeztünk annak megállapítására: mennyivel több a *ténylegesen* felbomlott házasságú lakos, mint amennyi ebből a *törvényesen is* elvált. Abban a kerületben, ahol a fizikai és szellemi munkavállalók aránya azonos, a felnőtt népesség 8,1 százalékának bomlott fel a házassága. Ebből törvényesen elvált 4,9 százalék, jogilag házas, de ténylegesen különélő 3,2 százalék. Ugyanezek az arányok Budapest egyik tipikus munkáskerületében: 9,8 százalék az összes felbomlott házasságú, 5,5 százalék a legitim elvált és 4,3 százalék a különélő. A bontóper nélkül különélők, s főként az 5 éve vagy régebben különélők között a fizikai munkavállalók képviselője sokkal nagyobb, a szellemieké pedig sokkal kisebb lakosságbeli arányuknál.

A házasságban élők magas arányszáma, a párkapcsolódási kedv élénksége és a válóperes eljárás könnyítettsége idején eléggé természetes, hogy a házasságok spontán szelekciója és szabályozódása magas válási arányt vonjon maga után. De a törvényes és tényleges válások mai budapesti méretarányait sem szelektív, sem regulatív szerepükkel megmagyarázni nem lehet. Itt a házassági kapcsolatok *növekvő instabilitásával* van dolgunk, amelynek okai a kiválasztódás és szabályozódás problémáinál jóval mélyebben gyökereznek.

III. A párkapcsolódás és párbomlás általános feltételei

A budapesti párkapcsolatok három kiemelt jellegzetessége: a mennyiségi növekedés, a típusok differenciálódása és a stabilitás csökkenése – egyszerűsített három tendencia is. Eredetük és kibontakozásuk részben az ipari civilizáció egyetemes érvényű szabályszerűségeire, részben az ipari társadalom magyar változatának specifikumaira vezethető vissza. A XIX. és a XX. század szívós történeti folytonosságai és a XX. század középső harmadának mélyreható történeti változásai egymással küzdve és egymással egyezkedve hozták létre a budapesti párkapcsolatok keletkezésének, fennmaradásának és megszűnésének mai feltételeit. Ezek a feltételek közvet-

lenül vagy közvetve, egyirányúan vagy ellentmondásosan, érintőleg vagy meghatározóan – de a párkapcsolatok valamennyi mozgástendenciájára hatással voltak s hatással vannak ma is.

Jelentősen megváltoztak a párkapcsolódás és párbomlás *biológiai* feltételei. A fiatalok testi és nemi érési folyamatának meggyorsultával a párkapcsolódásra alkalmas stádium kezdőpontja valamivel előbbre, végpontja pedig, a várható átlagos élettartam növekedése folytán sokkal későbbre tevődött. Míg a századfordulón a budapesti újszülötteknek 36–38 éves kor elérésére volt esélyük, a napjainkban születő férfiak és nők várható átlagos élettartama 63, illetve 68 év.

A párkapcsolódásra alkalmas életszakasz e nagymérvű meghosszabbodása növeli a házasságban, élettársi kapcsolatban élők tartományát egyfelől azzal, hogy meghosszabbítja a stabil házasságok élettartamát, másfelől azzal, hogy újbóli párkapcsolódásra serkenti az érettkorú, sőt az öregkor kezdetén élő elváltakat és özvegyeket. De növeli a társtalanok tartományát is, mert korunkban a meghosszabbodott életút és a többszöri párkapcsolódás lehetősége folytán a felnőtt népesség nagyobb hányada választódik ki újráházasodásra, élettársulásra esélytelenné vált özvegyként és elváltként, mint az előző korokban, amikor az emberek sokkal rövidebb ideig éltek. A többszöri párkapcsolódás lehetősége ugyanis *csupán elvileg* mindenkié: a gyakorlatban ugyanaz a válasz, mely az egyik félnek az újránházasodás lehetőségét jelenti, a másiknak gyakran a társtalanságát véglegesíti. A mai Budapesten mintegy 200 ezer társtalan özvegy és elvált él, közöttük négyszer annyi a nő, mint a férfi.

Szélesen és mélyen befolyásolta, sok tekintetben determinálta a párkapcsolódás és párbomlás jelleményeit a *hatalmi, gazdasági, társadalmi* feltételek századközepe megváltozása. A vezető rétegek és csoportok kicserélődése, a legfőbb termelőeszközök állami kisajátítása, a felgyorsított iparosítás, a nemek gazdasági szerepkülönbségének csökkentése – számos más folyamattal együtt új értékorientációt adott a meglévő és az alakuló budapesti párkapcsolatoknak. Az új orientáció az örökölhető vagyont, a munkával és a munkáltatással szerzett jövedelmet, a társadalmi, nemzeti-ségi, faji, vallási hovatartozást, a nő kereső foglalkozását alapvetően más-ként minősítette, miként a régi rend hivatalos értékhierarchiája.

Minthogy a század közepén már megvolt párkapcsolatok, házasságok szereplői többségükben olyan státusértékeket is képviseltek, amelyeknek „árfolyama” a radikális átalakulás nyomán hirtelen lezuhant, vagy magasra szökött, – a házasfelek által megszemélyesített értékek arányaiban a korábbi és az eredeti arányokhoz képest lényeges eltolódás, gyakran egyensúlybomlás következett be. Akár státuscsökkenés, akár emelkedés előzte meg az ilyen egyensúlyzavart, – leküzdése mindenképpen nagyfokú külső és belső alkalmazkodást kívánt a párkapcsolat résztvevőitől: otthonon kívüli munkavállalást a nőtől, foglalkozáscserét a férfitől, képességet új életforma, új páron belüli szerepmegosztás kialakítására mindkét féltől.

De nem csekély alkalmazkodási terhek hárultak az újonnan kötött házasságokra, élettársulásokra sem. Az új értékorientációt képviselő és követő fiatal házások az évek múlásával egyszerre szembekerültek az otthon, a háztartás, a gyermeknevelés olyan feladataival is, amiket – ifjúkori hitük és illúziójuk szerint – az átalakuló társadalom új intézményeinek már régen magukra kellett volna vállalniuk. Életpályájuk alakulásába pedig az új értékminősítés változékonysága vitt bizonytalansági elemet: az a tény, hogy például a tanultságnak és a szakértelemnek, az örökölhető vagyonnak és a munkásszármazásnak más volt a tényleges státusértéke 1945-ben, mint

1950-ben, és megint más 1960-ban, illetve 1965-ben. – A régi értékorientációt követő fiatal házások viszont ez idő alatt saját illúzióikkal kényszerültek szembenézni: azzal a képtelen törekvéssel, hogy az új értékrend közege semmibe véve, házasságukat a férji tekintély és a mindenható magántulajdon valamilyen fallal védett rezervátumává építsék ki. Rá kellett ébredniök, hogy az olyan fiktív tényezők, mint az elmúlt kor születési és vagyoni kiváltságai, címei, rangjai, státusszimbólumai – legfeljebb kivételesen válhatnak párkapcsoltuk értékegyensúlyának szilárd elemeivé. Viszont csökkentik saját szociabilitásukat, társadalmi otthonosságukat, érvényesülési esélyeiket abban az értékrendben, amely éppen a magánvagyon megítélése és a jövedelmek polarizálása tekintetében némi-
leg közelebb került a régi értékhierarchiához.

Ezek a történelmileg meghatározott alkalmazkodási feladatok – amelyek a század középső harmadában a budapesti házaspárok és élettársak státusértékének egyensúlyát terheltek –, sehol sem összegeződtek olyan nyomattal, mint Budapest társadalmának rétegmobilitási arányszámaiban. Egy 1962-ben végrehajtott vizsgálat megállapította, hogy a magyar főváros keresőinek 37 százaléka legalább egyszer (ezen belül jelentős hányad kétszer, háromszor, vagy még többször) változtatta társadalmi rétegét, főként oly módon, hogy szellemi foglalkozásából fizikaivá, – fizikaiból szellemi foglalkozásúvá, – vidéki mezőgazdasági dolgozóból fővárosi ipari, építőipari vagy egyéb munkássá rétegződött át. Az összes keresők további 30 százalékanak saját rétegén belül változott a csoportbeli hovatartozása, – és csupán a keresők egyharmada maradt immobil, vagyis ugyanannak a társadalmi rétegnek és csoportnak a tagja.

Budapest kereső népességének e hatalmas átrétegződési folyamata a párkapcsolódási hossz és a válási hossz egyik legfontosabb, közös motívációját tárja fel: a *tömeges összeütközést*, amely az új értékrend által felállított szerepkövetelmények és a budapesti felnőttek százezreinek tényleges adottságai, akarata és szerepvállalási ambíciói között támadt a század középső harmadában, és keletkezik – bár csökkenő mértékben – ma is. Ez a konfliktus a házaspárok és élettársak sorsában *alkalmazkodási próbaként* jelent meg, amely párkapcsolatukat többnyire megedzette, tartalmilag megújította, az esetek egy részében pedig elkerülhetetlenül felbomlasztotta. De ugyanez a konfliktus a nőtlenek és hajadonok, az özvegyek és elváltak életében *rendkívüli stimulátorként* hatott, és a párkapcsolódás hagyományos indítékainál sokkal erősebb igényt ébresztett a házasságra, élettársulásra, – mint annak az intim összetartozásnak a keretére, amelyben a *kívülről eredő feszültségek feloldása, magasfokú érzelmi szolidaritás, kölcsönös társadalmi-gazdasági támasznyújtás valósítható meg*. Az új otthon, az új család megalapozásához két keresőt követelő termelési és elosztási rend mellett éppen a külvilág szerepkövetelményeihez való alkalmazkodás gyakori válsága sokszorozza meg a párkapcsolatban elérhető *összetartozás és azonosulás* fontosságát, a legtöbb kereső foglalkozású nő és férfi szemében.

A párkapcsolódási és párbomlás mai budapesti tendenciáiban végül jelen vannak – részint folytonosságként, részint változasként – az élet *kulturális, morális és jogi* feltételei. A folytonosságot két, egymással sok tekintetben ellentétes kultúrkör hagyományai alkotják: a katolikus és a protestáns valláserkölcse valamint egy liberális-racionális világi erkölcs hagyományai.

A valláserkölcsei tradíciók – az egyházak hatalmi, gazdasági és közoktatási pozícióinak századközépi felszámolása, és a vallások életmódra

gyakorolt hatásának kétségtelen csökkenése ellenére – erőteljesen részt vesznek a házassági kapcsolatok normáinak alakításában, átörökítésében, egyszersmind konzerválásában. Ezek a szigorú monogámiát követelő normák nemcsak a totális funkciórendszerű házasságok tiszta típusaiban hatnak, ahol világnézeti tudatossággal vállalják azokat, hanem érezhető nyomást gyakorolnak a világnézetiileg heterogén vagy teljesen jellegtelen házasságok százezreire, amelyeket megszokásból, formális vallásosságból, vagy csupán a szülők kívánságának engedve, ugyancsak papi áldással indítottak el útjukra. – Hasonló devalválódás közepette vesznek részt a liberális-rationális erkölcs elemei is bizonyos rétegek párkapcsolódási és válási normáinak alakításában. A perszonalizált párkapcsolat nagyfokú megértést és tapintatot követelő magatartási szabályaiból az alacsonyabb értelmi és érzelmi kultúrával rendelkezők többnyire csak a házasságon kívüli nemi élet jogát veszik komolyan. Arra viszont már képtelenek, hogy szexuális kapcsolataik demonopolizáltsága mellett teljesítsék a pár gazdasági együttműködésének, utódnevelésének és szolidaritásának feladatait.

Miközben a párkapcsolódás vallás-erkölcsi, valamint rationális normái a folytonosság, a megőrzés irányába hatottak, a század középső harmadában különösen Budapesten olyan új, radikalizáló tényezők jelentek meg a két nem viszonyában, mint a nők tömeges munkavállalása, családtól független társadalmi kapcsolatainak kiszélesedése; az individuális szerelemnek, mint a párválasztás és párkapcsolódás legfőbb jogcímének térhódítása; a házasság társadalmi, faji és vallási határainak részbeni leomlása; a teljes értékű szexuális kielégülés és a gyermeknemzés tökéletes szétválaszthatósága; és – hogy egyébről ne beszéljünk – a nemek problémáinak minden eddiginél nyíltabb ábrázolása az irodalomban, színpadon, filmen, rádióban és televízióban. Ezek a változás irányába ható tényezők az utolsó huszonöt év folyamán messzemenően intézményesültek az államhatalom törvényhozó, jogszolgáltató és egyéb intézkedéseiben a nemek egyenlőségének közjogi deklaráálásában, a nagykorúság alsó határának leszállításában, a megromlott házasságok felbontását megkönnyítő törvények, jogelvek megalkotásában és alkalmazásában, a születésszabályozás különböző formáinak (antibébi tabletták, művi vetélés stb.) engedélyezésében – és több más, hasonló szellemű intézkedésben. – Az emberek életéről és életmódról alkotott felfogása – többnyire anélkül, hogy észrevették volna – fokozatosan átformálódott: megerősödött bennük a földi élet egyetlenségének és megismételhetetlenségének érzése – és ennek velejárójaként az életörömök megszerzésére irányuló akaratuk is.

Minthogy a hagyományos erkölcsi normarendszerek, főként a vallásos eredetűek egyre inkább adócsak maradtak a párkapcsolódás és párbomlás előbb tárgyalt új jelenségeinek, intézményi feltételeinek megértésével, reális értékelésével és önmaguk ennek megfelelő megújításával, – a budapesti társadalom jelentős részében elkerülhetlenné vált a *szakadás* a tradicionális normák követelményei és az emberek tényleges nemi viselkedése között. Erre a szakadásra: az erkölcsi normák és a valóságos élet megengedettnél élesebb szétválására az érdekeltek a legkülönbözőbben reagálnak. Sokan – talán a legnagyobb hányad – erőt és fáradságot nem kímélve küzd a látszat fenntartásáért, hogy úgy tűnjék, mintha házasságában minden rendben volna. Mások a problémát megoldottnak érzik a válás és újraházasodás lebonyolításával, azt gondolván, hogy ezzel megteremtik az összhangot életük és az általuk elfogadott normák között. Az érintettek növekvő kisebbsége a törvényesítés és szentesítés aktusainak mellőzésével – vagyis anyakönyvvezető, pap és válóperes bíró közre-

működése nélkül – teremti vagy szünteti meg párkapcsolatát, mintegy jelezvén, hogy szemében a legitim formáknak nincs értéke. Végül van egy törpe, de a jelek szerint szintén növekvő kisebbség, amelynek tagjai a szexuális normák és az emberek tényleges viselkedésének szembesítéséből arra következtetnek, hogy a nemek közötti kapcsolatok semmiféle normatív rendezést nem igényelnek, ennél fogva magukra nézve semmi ilyesmit nem is tartanak kötelezőnek.

A hagyományos normákkal meghasonlott lakosságcsoportok magatartásának ez a többrétűsége, színgazdag pluralitása legalább két dolgot bizonyított. *Először:* a párkapcsolódás és a házasságbontás megnövekedett szabadságát – azt a tényt, hogy a budapesti ember másik nemhez fűződő páros kapcsolatának alakításában ma nagyobb mozgási, választási és döntési lehetőségekkel rendelkezik, és a társadalmi előítéletek kevésbé erős falaiba ütközik, mint harminc vagy hatvan évvel ezelőtt. *Másodszor:* a nemek közötti viszony olyan új, átfogó erkölcsi normatíváinak hiányát és igényét, amely a hagyományos morál maradandó értékeinek és a gazdasági-társadalmi-tudati változások korszerű követelményeinek szintéziséből születhetne meg. A társadalom vezető intézményei a hatalom és a munka világának problémáihoz képest ezt az igényt legjobb esetben is csak másodrendűnek érzik. A társadalom vezető – tehát hivatalból normaképző rétegei, amelyek maguk is a szigorú vagy a fellazult monogámia totális, illetve perszonalizált funkciórendszerű párkapcsolatairól mintázták saját házasságukat, mindeddig nem készültek és – a rendelkezésre álló időt történelmi mértékkel mérve – talán nem is készülhettek fel a hagyományos és az új értékek szintézisére alapuló magatartási normák megalkotására.

Nagy kérdés, hogy a monogámia eddigi, általunk is ismert változatainak alapján fel lehet-e egyáltalán készülni rá? – A XX. század utolsó harmada minden bizonnyal sok fontos és meglepő dolgot fog mondani erről a kérdéstről a magyar fővárosnak: az európai kultúra, szabadságeszme és életformaújítás iránt annyira fogékony Budapestnek is.

ANDORKA RUDOLF

A család és házasság kérdései a demográfiai és szociológiai szakirodalomban

Engedjen meg az olvasó néhány bevezető szót a szerzőtől: nem vagyok családdemográfus, sem családszociológus. Nem végeztem olyan kutatásokat, amelyeknek középpontjában a család állt. Hogy mégis vállalkoztam a családdemográfiai és szociológiai irodalom néhány megállapításának összefoglalására, annak az az oka, hogy a Központi Statisztikai Hivatal Népelemszociológiai Kutató Intézetében végzett kutatásaimban, akár a gyermekek számát meghatározó gazdasági és társadalmi okokat, akár a társadalmi problémákat okozó viselkedésformákat, például az alkoholizmust, akár az idős emberek helyzetét, akár a társadalmi mobilitást vizsgáltam, mindig újra és újra szembekerültem a család és házasság problémájával. Így más irányú kutatásaimhoz meg kellett ismernem a családdal foglalkozó szakirodalmat. Egy ilyen irodalmi áttekintés megírásánál talán az az előnyöm is megvan a család és házasság kérdéseire koncentráltó kutatókkal szemben, hogy távolabbról nézem a témát, nem köt le annak egy-